

Het volgende jaar arriveerde hij in Batavia, waar hij door dronkenschap en vechtpartijen herhaaldelijk in problemen kwam en bestraft werd. In 1702 besloot hij met een lotgenoot over te lopen naar Spanjaarden, met als uiteindelijke doel terugkeer naar Nederland. Hij arriveerde in Manila, maar moest daar lange tijd verblijven. Naar eigen zeggen bouwde hij een goede relatie op met het lokale bestuur en gaf zelfs adviezen betreffende de verdedigingswerken. Na twee jaar was hij het wachten beu en pakte hij met enkele andere Nederlanders op onofficiële wijze zijn biezen. Ze kaapten een bootje en zeilden richting China. Weinig bedreven in de navigatie belandden ze echter in Japan. Daar werden ze geïnterneerd en na verloop van tijd overgedragen aan de VOC. Van der Haeghe probeerde zijn desertie te verhullen, en uiteindelijk ging hij in 1704 als soldaat terug naar het vaderland. Uiteraard moest hij zijn contracttijd uitdienen en bovendien raakte hij weer in handen van een ziel verkoper, ditmaal in Amsterdam. Het laatste spoor van hem is een schuldaflossing in 1710.

Het dagboek werd bij zijn overdracht door de Japanners aan de VOC in beslag genomen en het is alleen in een officieel afschrift bewaard gebleven. Het is niet alleen een spannend relaas, maar geeft ook inzicht in het dagelijks leven, onder meer omdat Van der Haeghe schrijft over de relatie die hij in Manila had met een inheems meisje. Hij schepte kennelijk genoeg in wat, ook naar toenmalige normen, ronduit schurkenstreken zijn. De tekstbewerkers doen enkele gissingen omtrent Van der Haeghes motieven een dagboek bij te houden. Ze denken dat hij niet schreef met het oog op latere publikatie, omdat er geen literaire verfraaiingen te vinden zijn. Daarbij wordt echter vergeten, dat hij heel goed van plan kan zijn geweest na terugkeer zijn notities om te werken. Alle gedrukte verslagen zijn immers via zulke bewerkingen tot stand gekomen. Zijn verhalen zouden trouwens een betere basis vormen voor een picareske roman dan voor een traditioneel reisverslag.

Zo uitvoerig als de bewerkers zijn over de historische achtergrond (de geschiedenis van Waterschoot wordt tot in de middeleeuwen teruggevoerd), zo kort zijn ze in hun bespreking van het dagboek zelf. Slechts en passant wordt gesuggereerd dat het gedeelte over Batavia later is ingevoegd en vergeten wordt dat de tekst zelf ook aanknopingspunten biedt. Zo wordt de rooms-katholieke Van der Haeghe in Manila door een geestelijke gevraagd zijn leven op schrift te stellen ter voorbereiding van een algemene biecht. Dit zou heel goed een stimulans voor het bijhouden van een dagboek kunnen zijn geweest. De inleiding mag dan lang en enigszins rommelig zijn, ze geeft de lezer wel veel achtergrondinformatie, en te samen met de heldere annotatie kan er beslist genoten worden van Van der Haeghes verhalen.

Rudolf Dekker

NIEUWSTE GESCHIEDENIS

D. Verhoeven, *Ter vorming van verstand en hart. Lager onderwijs in oostelijk Noord-Brabant ca. 1770-1920* (Dissertatie Utrecht 1994, N. W. Posthumus reeks I; Hilversum: Verloren, 1994, 426 blz., ISBN 90 6550 381 1).

Rond 1800 was lager onderwijs in Nederland een betrekkelijk marginale en lokale voorziening. De meeste kinderen gingen incidenteel naar school om er enig lees- en godsdienstonderwijs te ontvangen. Honderd jaar later was de situatie drastisch veranderd. Bijna alle kinderen tussen zes en twaalf jaar bezochten — vanaf 1901 verplicht — het lager onderwijs, dat inmiddels

onderworpen was aan landelijke regelgeving en vergaand was geüniformeerd. Deze metamorfose is geen typisch Nederlands verschijnsel. Ze deed zich voor in vrijwel alle westerse landen, en er is in de internationale onderzoeksliteratuur dan ook de nodige aandacht aan besteed. Met name de historisch-sociologische invalshoek — met zijn belangstelling voor lange-termijnontwikkelingen — heeft een aantal interpretaties opgeleverd die naam hebben verworven in de internationale discussie. Tegelijkertijd bestaat er vandaag de dag een zekere huiver voor de generaliserende toon van deze interpretaties en keert de onderzoeker liever terug naar de primaire bronnen om de bestaande beeldvorming te nuanceren, bij te stellen of te verwerpen.

In haar dissertatie laat Verhoeven zich inspireren door enkele centrale noties uit de theorievorming van de historisch-sociologische onderzoekstraditie en past deze toe in een regionale studie over het lager onderwijs in oostelijk Noord-Brabant tussen 1770 en 1920. Ook in deze regio ontwikkelde dit schooltype zich volgens de lijnen van het nationale en internationale ontwikkelingsmodel. Hoe voltrok zich dit proces concreet in deze regio? Verhoeven onderscheidt in de 'lange negentiende eeuw' in Nederland een drietal relevante lange-termijnprocessen: er is sprake van nationale eenwording, van confessionalisering en van een burgerlijk beschavingsoffensief. De vraag luidt op welke wijze en in welke mate de organisatie en inhoud van het onderwijs erdoor werden beïnvloed.

Verhoeven ordent haar materiaal onder vier noemers: het beheer, de onderwijskrachten, de inhoud van het onderwijs en de onderwijsdeelname. Als bronnenmateriaal dienen de provinciale jaarverslagen en nationale onderwijsverslagen, inspectieverslagen en gemeentelijke en kerkelijke archieven; bovendien is er een kwalitatieve analyse van schoolboeken verricht. Dit levert een grote hoeveelheid interessant materiaal op, dat vooral beschrijvend en in heldere taal wordt gepresenteerd. Ik geef een korte samenvatting met nadruk op de kernvraag van het onderzoek: de opkomst en ontwikkeling van een nationaal en uniform stelsel van lager onderwijs in de betreffende regio.

In 1770 was het onderwijs in het katholieke oostelijk Noord-Brabant onderworpen aan de regels van het centrale-generaliteitsbestuur en-droeg, tegen de zin van de bevolking een protestants karakter. De Bataafse revolutie maakte daaraan een einde, waarna de strijd losbarstte over de nieuwe inrichting van het lager onderwijs. Op lokaal niveau werd aangestuurd op onderwijs van katholieke signatuur en werd onmiddellijk begonnen met de vervanging van de protestantse onderwijzers door katholieke. Het provinciaal bestuur daarentegen sympathiseerde met de landelijke vernieuwingsbeweging op onderwijsgebied onder aanvoering van de Maatschappij tot nut van 't algemeen en koos voor neutraal, dat wil zeggen algemeen-christelijk onderwijs. Wel eiste dit bestuur, dat na de omwenteling volledige soevereiniteit proclameerde, de zeggenschap op over het lager onderwijs. Dit laatste strookte niet met de plannen van het nieuwe regeringsgezag in Den Haag, dat juist, ter bevordering van de eenheid van staat, een einde wilde maken aan de provinciale autonomie (die voor de generaliteitslanden nooit gegolden had). In 1805 werd een compromis bereikt tussen het provinciaal en centraal bestuur: de provincie behield enige zeggenschap over het lager onderwijs en steunde in ruil daarvoor de landelijke onderwijsvernieuwing. Intussen stonden de lokale besturen volledig buiten spel. Ze kregen geen enkele zeggenschap over het lager onderwijs maar werden wel gedwongen om een belangrijke bijdrage te leveren aan de financiering ervan. Op dit niveau werd geen medewerking verleend aan de onderwijsvernieuwing, hetgeen de invoering ervan ernstig belemmerde. De katholieke kerk hield zich voorlopig afzijdig; ze was blij met de nieuwe godsdienstvrijheid en kon zich vinden in het concept van de algemeen-christelijke school. Bovendien was het beleid ten aanzien van kerkelijke onderwijsactiviteiten soepel.

Na de chaotische Franse tijd trachtte de landsregering vanaf 1815 het onderwijs opnieuw onder

de werking van de schoolwet van 1806 te stellen. De druk op de plaatselijke besturen nam toe en ook de activiteiten van de katholieke kerk werden door de kloosterpolitiek en de seminariebesluiten aan banden gelegd. De kerk kwam nu in het geweer, ontketende een landelijke petitiegolf en eiste vrijheid van onderwijs. Nu werd een begin gemaakt met de oprichting van katholieke scholen.

Toch was de plaatselijke clerus, zo blijkt uit het onderzoek van Verhoeven, beslist niet ontevreden over de openbare school. Pastoors bezochten regelmatig de openbare examens die er gehouden werden en prezen haar aan bij katholieke ouders. De verschillen met de katholieke scholen in opkomst waren dan ook gering. Het algemeen-christelijk deugdenrepertoire spraken aan en de schoolboeken van de openbare school werden grotendeels overgenomen, soms nadat ze waren aangevuld met de eigen — katholieke — boodschap. Ook de onderwijskundige vernieuwingen van de openbare school, zoals het klassikaal onderwijs, de klankmethode, het beloningssysteem en de openbare examens, vonden op veel katholieke scholen ingang. Hoewel de confessionalisering van het lager onderwijs een aanvang nam, was er in deze fase beslist geen sprake van een kloof tussen de openbare en katholieke school in oostelijk Noord-Brabant. Die ontstond pas in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw.

De belangrijkste reden voor deze verwijdering was volgens Verhoeven dat de openbare school in toenemende mate voor een verstandelijke richting koos en haar opvoedende taak uit het oog verloor. De moraliserende toon in de geest van brave Hendrik werd geleidelijk aan uit de openbare school verbannen en maakte plaats voor zuivere kennisoverdracht en verstandsonwikkeling. Bovendien werd het onderwijs in de liberale kringen van de openbare school steeds meer opgevat als een instrument ten behoeve van individuele sociale stijging. Deze moderne opvattingen over doel en functie van het onderwijs werden door de confessionelen als de 'gevaarlijke richting' van de openbare school bestempeld, als een vorm van secularisering die te vuur en te zwaard bestreden moest worden.

Deze tweede schoolstrijd nam landelijk een aanvang in de jaren zestig. In oostelijk Noord-Brabant kwam dit proces later op gang, pas na de rigoureuze onderwijswet van 1878. Het initiatief lag niet bij de ouders, die over het algemeen vrede hadden met de katholieke openbare school, wel bij de plaatselijke clerus, die steeds meer geïnteresseerd raakte in rechtstreeks gezag over het bijzonder onderwijs. De plaatselijke bevolking volgde trouw de kerkelijke gezagsdragers en stuurde haar kinderen massaal naar de katholieke school. Ook de lokale besturen, zelf katholiek, steunden deze ontwikkeling, te meer omdat zij op deze wijze verlost werden van hun financiële onderwijsverplichtingen. Zo kreeg de clerus het voor het zeggen in de katholieke scholen. Dit proces werd afgerond met de landelijke centralisatie van alle katholiek onderwijs: de vestiging van een katholiek nationaal onderwijsstelsel.

Het confessionaliseringsoffensief vroeg uiteraard om eigen lesmateriaal voor de katholieke school, dat nu in grote hoeveelheden van de persen van de fraters van Tilburg rolde. Het is opvallend dat er tot 1900 nog steeds bijna uitsluitend werd geput uit de traditie van de openbare school, met name uit de schoolboekjes van de eerste helft van de negentiende eeuw. Ze werden bijna letterlijk gekopieerd en beleefden herdruk na herdruk. Pas tegen het einde van de eeuw verschenen schoolboeken van eigen hand. Ze werden op hun beurt vertaald voor de openbare school! Dat hing samen met de kritiek op de verstandelijke richting, die nu ook in kringen van de openbare school werd geuit. Zo groeiden openbaar en bijzonder onderwijs opnieuw naar elkaar toe: ter vorming van verstand en hart.

De vestiging van een nationaal en betrekkelijk uniform stelsel van lager onderwijs in oostelijk Noord-Brabant werd uiteraard mede bevorderd door het optreden van de centrale overheid, die als subsidiegever eisen stelde aan de vorm en inrichting van het onderwijs. Ook het feit dat het

onderwijs binnen de katholieke zuil zelf werd gecentraliseerd, bevorderde de uniformiteit. Het inhoudelijke evenwicht tussen openbaar en bijzonder onderwijs is volgens Verhoeven echter vooral te danken — als ik haar goed interpreteer—aan een zekere ideologische consensus. De strijd tussen kerk en staat om de invloed op het onderwijs was in de eerste plaats een ideologisch conflict over de inhoud van het onderwijs. Dit conflict heeft geleid tot de verzuiling van het onderwijs, die echter vooral vanwege genoemde consensus niet uitmondde in een gedecentraliseerd en pluriform onderwijsstelsel.

Het onderzoek van Verhoeven is echter, zo moet ik vaststellen, niet scherp in zijn conclusies. Om die reden kan er nauwelijks een discussie worden gevoerd met andere interpretaties; ze worden in de inleiding aangestipt maar komen niet terug in de uitleiding. Evenmin worden nieuwe hypothesen opgeworpen ten aanzien van de meer specifieke literatuur die toch in grote hoeveelheden over dit onderwerp is verschenen. Werpt het onderzoek een nieuw licht op de schoolstrijd, op de relatie tussen openbaar en bijzonder onderwijs of tussen regionale en landelijke ontwikkelingen op de processen van nationale eenwording en verzuiling? De conclusies worden aan de lezer overgelaten. Dat is jammer, omdat de verantwoording van het onderzoek andere verwachtingen wekt. Bovendien mist het gehanteerde lange-termijnperspectief nu zijn effect, terwijl de bronnenanalyse zelf vanwege de lange onderzoeksperiode vluchtig moet blijven. Dat laatste blijkt bij voorbeeld uit de analyse van de schoolboeken. Hoewel interessante details niet ontbreken, ben ik er geenszins van overtuigd geraakt dat de openbare school na 1850 inderdaad haar opvoedende taak opgaf, ook al stapte zij af van het inmiddels ouderwetse gemoraliseer. Neemt Verhoeven hier niet al te gemakkelijk de confessionele interpretatie van de 'gevaarlijke richting' over? Ook het opvallende verschijnsel dat na 1900 katholieke schoolboeken werden vertaald voor de openbare school, omdat deze haar opvoedende taak weer serieus nam, wordt niet overtuigend geanalyseerd. Het is mij althans niet duidelijk geworden dat het om méér dan enkele incidentele gevallen ging. Wel weet ik dat er in het circuit van de openbare school al lang het nodige lesmateriaal voorhanden was om opvoedend onderwijs te geven

J. H. G. Lenders

J. Th. M. Bank, J. J. Huizinga, J. T. Minderaa, *Nederlands verleden in vogelvlucht. Delta 3. De nieuwste tijd: 1813 tot heden* (Groningen: Martinus Nijhoff, 1993, xiv + 269 blz., f49,50, ISBN 90 6890 328 4).

Er is lang geklaagd over de schaarste aan overzichten van de Nederlandse geschiedenis. Daaraan is de laatste jaren een einde gekomen. Er zijn er inmiddels verscheidene op de markt. De driedelige serie *Delta* richt zich uitdrukkelijk en naar het lijkt vrijwel bij uitsluiting op studenten aan universiteiten en hogescholen. Ondanks een zinsnede in het woord vooraf voor hen die het boek niet voor studie gebruiken, is het in alle opzichten een studieboek.

De drie auteurs verdeelden de taken per tijdvak. Huizinga nam 1813-1870 voor zijn rekening, Minderaa 1870-1918 en Bank 1918-heden. Met deze fasering sluiten zij grotendeels aan bij wat gangbaar is. Alleen het beginjaar 1813, tevens scheidingsjaar met *Delta 2*, wordt tegenwoordig vaak als minder geschikt beschouwd. De auteurs van *Delta* hebben kennelijk onvoldoende reden gezien het tijdvak 1780-1848 als een moeilijke overgangperiode te zien, zoals dat vooral sinds Kossmanns *Lage Landen* vaak wordt gedaan. Al of niet bewust werd zo aangesloten bij de oude traditie om de stichting van de monarchie onder het huis van Oranje als de start van een nieuwe era te beschouwen.